

שפרה מישלוב

יחסם של ראשי רבני ירושלים ללימודי חול בראשית המאה ה-20

הרב אברהם יצחק הכהן קוק, רבה הראשי של ארץ ישראל, והרב יוסף חיים זוננפלד, רבה של העדה החרדית בירושלים, נחלקו ביניהם בנושאים שונים על רקע תהליכים דתיים, חברתיים ותרבותיים שהתחוללו בחברה היהודית בארץ ישראל בתקופתם. מאמר זה בוחן את ההבדלים בעמדותיהם ביחס להשכלה הכללית והנהגתה במערכת החינוך הארץ ישראל באותה העת.

בחינת עמדתו של הרב קוק על פי כתביו ואיגרותיו מעלה תמונה מורכבת. אמנם הוא תמך עקרונית בלימודי החכמות הכלליות בהיותן מסייעות הן ללימוד התורה והן לפרנסה, אך עם זאת ניתן למצוא במשנתו התבטאויות המסתייגות מלימודים כלליים בתנאים מסוימים. מעבר לכך, בשנים הראשונות לפעילותו כרב ראשי בארץ ישראל הוא היה מעורב בפיתוח מסגרות לימוד שבהן שולבו לימודי קודש ולימודי חול, אולם עם הזמן נראה שהוא נסוג מעמדתו הראשונית, והסכמתו להיות מעורב במסגרות מעין אלה הלכה ופחתה.

עמדתו של הרב זוננפלד בסוגיה נראית על פניה נחרצת וחד משמעית. הרב זוננפלד היה מבין הרבנים אשר תמכו בחרס כנגד הכנסת לימודי חול למוסדות החינוך בארץ ישראל בהתאם לעמדתה של תנועת האולטרה-אורתודוקסיה בהונגריה. עם זאת, מבחינה מדויקת עולה כי במקרים מסוימים, בתגובה לשאלות כמה מחנכים, הוא תמך בשילוב לימודים כלליים במוסדות שונים, וזאת מתוך הבנת הצורך בדבר.

נראה אפוא שעל אף הפער הניכר בין תפיסותיהם של רבנים אלו, במשך השנים הלכו והתקרבו עמדותיהם בנושא זה.

הרב אברהם יצחק הכהן קוק (1865–1935) והרב יוסף חיים זוננפלד (1849–1932) פעלו שניהם בירושלים בתקופה שלאחר מלחמת העולם

הראשונה. בתקופה זו התמנה הרב קוק לרבה של ירושלים ולאחר מכן לרב הראשי של ארץ ישראל, ואילו הרב זוננפלד נבחר לרבה של העדה החרדית בירושלים, ויש שראו בו את רבה של היהדות החרדית בארץ ישראל. שני הרבנים נחלקו ביניהם בנושאים רבים, ובהם היחס לציונות ולציונים, החינוך, הרבנות הראשית, השמיטה ועוד. עם זאת, הבדלי הגישות לא הובילו לעימותים בתחום האישי, ויש עדויות על יחסי ידידות והערכה הדדיים ששררו בין השניים (זוננפלד, תשל"ה, עמ' 399).¹ תחום מובהק שבו שררו חילוקי דעות ברורים בין שני הרבנים הוא ביחס ללימודי חול לעומת לימודי קודש. עם זאת, בחינה מדוקדקת של עמדותיהם של השניים, מעלה בצד ההבדלים הרבים, גם נקודות דמיון לא מעטות.²

בחינת עמדתו של הרב קוק

יחסו של הרב קוק ללימוד חכמות כלליות מוצא את ביטוי ברבים מכתביו. הנושא מורכב ורחב, הן משום שהוא כולל התייחסות של הרב קוק לחכמות הכלליות על הפנים והצדדים השונים שלהן, הן משום שניתן למצוא בכתביו התייחסויות עיוניות הנראות לכאורה כסותרות זו את זו, והן משום הפער לכאורה בין הגותו בנושא זה לבין הדרך בה הוא בחר להורות הלכה למעשה. על המבקש לעמוד על עמדתו של הרב קוק בסוגיה מוטלת המלאכה לעיין היטב במקורות רבים ומגוונים, ולנסות להגדירה על בסיס

1 להרחבה בעניין יחסם של הרב קוק והרב זוננפלד זה לזה ראו גוטל, תש"ס, עמ' כד, מא, 102.

2 העיון בסוגיה זו נדון לראשונה במחקרי במסגרת לימודי תואר שני ב"טורו קולג' – ישראל" בהנחיית הרב פרופ' נריה גוטל (מישלוב, תשס"ו). כתבי הרב קוק יאוזכרו במאמר בקיצור בהתאם לרשימת הקיצורים הבאה – אג"ר: אגרות הראיה, א-ג, הרב צבי יהודה קוק (עורך), ירושלים תשמ"ה; אגרות הראיה, ד, הרב יעקב פילבר (עורך), ירושלים, תשמ"ה, א"ד: אדר היקר ועקבי הצאן, הרב צבי יהודה קוק (עורך), ירושלים תשמ"ה, או"ת: אורות, הרב צבי יהודה קוק (עורך), ירושלים תשנ"ג, את"ר: אורות התורה, הרב צבי יהודה קוק (עורך), ירושלים תשמ"ה, ש"ק: שמונה קבצים, א-ב, ירושלים תשס"ד.

החומר הרב הקיים.³ במסגרת זו, ואך לצורך ההשוואה בין עמדתו של הרב קוק בסוגיה לבין עמדתו של הרב זוננפלד, ניתן להגדיר כי הרב קוק ראה ערך בלימודי החכמות הכלליות, בהיותן משרתות מטרות רבות. כך ניתן למצוא בכתביו התבטאויות שונות לפיהן לימודי החול משלימים את לימוד התורה בעבודת ה' של האדם ומגדלים צדדים שונים באישיותו:⁴

דעת ד' מוכרחת היא להתמלא בהגיון גדול של תורה ושל חכמה, כל חכמת העולם וחכמת החיים, כל יושר טבעי של מוסר ושל תרבות, וכל הכנה של אומץ הגוף וגבורת הנפש. אז היא יוצאת על הפועל כפי אותה המדה שהנפש החושקת לאור דעת ד' היא עלולה לה (ש"ק, קובץ א, פסקה פא, חלק א, עמ' כב).

לימודי החול אף מהווים כלי עזר להבנת התורה. ברוח הדרכתו של הגר"א, אנו מוצאים את הדרכתו של הרב קוק לבני תורה שיחד עם התקדמותם בלימוד התורה עליהם להרחיב את ידיעותיהם בחכמות העולמיות ולהכירן לפחות באופן כללי:

כל מה שיחסר לאדם מחכמות העולם, נגד זה יחסר לו עשרת מונים מן התורה, אמר רבנו הגר"א ז"ל לנאמני ביתו. על כן עם הגברת עז התורה, הרחבת החכמה העולמית לפי האפשרי מוכרחת היא. אם אי אפשר לו לכל בן תורה להיות חכם רשמי בכל מקצועות המדעים,⁵ אבל אפשר לו להיות איש

3 סיכום מצב המחקר ופירוט המקורות לעמדותיו של הרב קוק בנושא ראו אצל מישלוב, תשס"ז, עמ' קסז-קפט.

4 השו"ש"ק, קובץ א, פסקה קיב, חלק א, עמ' לג; ש"ק, קובץ א, פסקה תתסו, חלק א, עמ' רלט; ש"ק, קובץ ג, שנט, חלק א, עמ' תסב-תסג.

5 באג"ר, א, אגרת קעו, עמ' רכה (לזאב גלוסקין) – כסלו תרס"ט, בתגובה לטענתו של גלוסקין כאילו בתי הדין אינם בקיאים בהוויות העולם עונה לו הרב – "הקובלנא של שטחיות ידיעה בהוויות העולם איננה מיוחדת על בתי-דינים שלנו. כל מלומד של מקצע רוחני לא יוכל לקפל את כל הידיעות המעשיות. אבל לעולם אין רב ודיין יפה חשוד, שכשתחסר לו ידיעה בהוויות העולם, לצורך איזה משפט, שלא יפנה לעצת מומחים בדבר".

יודע את המצב הכללי של החכמות בעולם ואת פעולתן על החיים... (א"ד, עמ' קט).⁶

הרב קוק ראה ערך בלימודים הכלליים גם משום שהם עשויים להוות אמצעי השפעה על רוח הדור. באיגרת לבנו, הרב צבי יהודה,⁷ ציין הרב קוק כי יש חשיבות ללימוד שפות ובלשנות כדי להגדיל את יכולת ההסברה וההשפעה על העם ועל העולם: "אמנם מפני שהאדם ראוי שישתוקק להיטיב מטובו ולזולתו, לעמו ולכלל האדם כפי היכולת, מצד ההשפעה ודאי כל מה שיתוסף לו יד ושם בשפות וסגנונים שונים ירבה כח הסברתו והשפעתו..." (אג"ר, א, אגרת לב, שבט תרס"ו, עמ' ל). תלמידו של הרב קוק, הרב ד"ר לוין, אשר החל את לימודיו באוניברסיטה, זכה אף הוא לתמיכתו של הרב קוק אשר ראה בלימודים אלו עבודה נחוצה בדורו על מנת להשתמש בהם להפצת תורת ישראל (אג"ר, א, אגרת פ, תמוז תרס"ז, עמ' פו).⁸

נימוק נוסף ששימש את הרב קוק בתמיכתו בלימודים הכלליים, הוא הצורך ברכישת פרנסה. הרב קוק הכיר בצורך של רבים ללמוד ולרכוש מקצוע כדי להתפרנס ולפרנס את בני משפחותיהם, והוא הכיר בכך שבזמנים המודרניים יש צורך בהכשרה מקיפה על מנת לרכוש מקצועות נאותים.

בהתאם לכך פעל הרב קוק להקמת מחלקה ללימודי מלאכה בתלמודי התורה, ואכן הצליח להקים מחלקה שכזו בת"ת "שערי תורה". הוא דיווח

6 חכמות העולם הן החכמות הכלליות שפותחו על ידי אומות העולם – עיין ירון, תשל"ד, עמ' 205.

7 הרב צבי יהודה הכהן קוק – בנו של הרב קוק, עורך מרבית כתביו, מבסס וראש ישיבת מרכז הרב. עלה ארצה עם אביו בשנת תרס"ד, השתלם בגרמניה ובאנגליה בהשכלה כללית, ובתקופת מלחמת העולם הראשונה שהה עם אביו בשווייץ ובלונדון. יישם את "משנת הרב" הלכה למעשה, תוך הדגשת הפן הממלכתי הגלום במדינת ישראל. פרסם מאמרים הגותיים ופרשניים (על פי גוטל, תש"ס, עמ' קט).

8 הרב ד"ר בנימין מנשה לוין היה חוקר ספרות הגאונים. נמנה על תלמידו המקורבים הראשונים של הרב קוק. בעל השכלה תורנית ואקדמאית. שימש כמורה בת"ת "נצח ישראל" בפתח תקוה, ושותף לייסוד מפעלים חינוכיים. עורך 'אוצר הגאונים' ומחבר מאמרים ומחקרים רבים (על פי גוטל, תש"ס, עמ' קכ).

על כך בסיפוק במספר אגרות לרבנים ולקרובים. באגרת לרב יוסף רבי ציינ הרב כי הקמת המחלקה ללימודי מלאכה נועדה לגרום לכך שגם אנשי עבודה יהיו קשורים לתורה (אג"ר, א, אגרת נט, שבט תרס"ז, עמ' סו).⁹ נוסף על הכרתו של הרב קוק בדבר הצורך ללמוד לימודי חול למטרות פרנסה, הרי שבמקורות שונים בכתביו אנו מוצאים התייחסות לכך שיש אנשים אשר נטייתם הפנימית מתאימה ללימוד חכמות כלליות יותר מאשר ללימוד התורה. הרב קוק סיפק מענה גם לאנשים אלו. לדבריו, אדם צריך ללמוד בעיקר את הנושאים שמתאימים לו בתורה, ואם אין לו התאמה ללימוד התורה ונטייתו גדולה יותר ללימוד החכמות הכלליות, הרי שעליו ללמוד לימודים אלו, אם כי תוך קביעת עתים לתורה. אם לא יעשה כן, ולא ייתן מקום ללימוד חכמות כלליות, קיים חשש כי ימרוד בתורה רק משום שלא פנה ללימוד המתאים לו: "ישנם שיצאו לתרבות רעה, מפני שבדרך למודם והשלמתם הרוחנית בגדו בתכונתם האישית המיוחדת... יש מי שנטייתו חזקה לחכמות מיוחדות, שגם הוא צריך ללכת לפי נטיתו הפנימית, ויקבע עתים לתורה, וזה וזה יעלה בידו, כי יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ..." (את"ר, פרק ט, סעיף ו, עמ' כז). את היחס הנכון בין לימוד התורה ללימודים אחרים יקבע כל אחד לפי תכונתו האישית.

היחס המשלים הקיים לדעתו של הרב קוק בין התורה לחכמות העולם הוביל אותו גם למסקנה כי לא תיתכן סתירה בין התורה לבין החכמות הכלליות. במקום שתמצא לכאורה סתירה שכזו ניתן להסבירה ולפתור אותה, אם לא כעת, אזי כאשר יתפתחו כלי החקירה (אג"ר, א, אגרת צא, סיון תרס"ה, עמ' קו).¹⁰ יצוין, כי הרב קוק סבר שבעת חזרת ישראל לארצם יש משנה חשיבות לעיסוק בחכמות הכלליות, וזאת מתוך מטרה לפתח חיי

9 הרב יוסף רבי – גיסו של הרב קוק, בעלה של אחותו רוחמה. עלה ארצה בשנת תרע"ב (1912) והתמנה למנהל תלמוד התורה "שערי תורה" ביפו. פירסם מאמרים וחידושים תורניים (על פי גוטל, תש"ס, עמ' קלא).

10 הרב ד"ר משה זיידל היה אחד מן התלמידים המקורבים ביותר לרב קוק. תלמיד ישיבת טלז, מומחה במקרא ובלשון, בהם התמחה באוניברסיטאות בגרמניה ובשווייץ. לימד בניו יורק ובולטימור. עלה ארצה בתרצ"א וניהל למעלה מעשרים שנה את סמינר "אפרתה" למורות ולגננות (על פי גוטל, תש"ס, עמ' קיג).

תורה מלאים הכוללים את כל צדדי המציאות (או"ת, אורות המלחמה, ז, עמ' טו).¹¹

עם זאת, לצד הכרת ערכן של החכמות הכלליות סבר הרב קוק כי מבחינת האמת כל החכמות כלולות בתורה, וניתן לדלות אותן מתוכה, ועל האדם להתור לכך שהוא יוכל ללמוד הכל מתוך התורה עצמה: "כל התורה כולה היא שמותיו של הקב"ה, כל¹² מדה טובה ודרך-ארץ הרי הוא בכלל התורה, וכל חכמה נעוצה בתורה..." (את"ר, פרק ד, סעיף ב, עמ' טו).¹³ כך אנו מוצאים גם באיגרתו של הרב קוק לרב אלכסנדרוב: "לא לקנט נשוב, כ"א לים סוף, לסיני, ולירושלים, לאברהם, למשה, לדוד, לרבי עקיבא ור"ש בן יוחאי, ולכל אהובינו שהם חיינו ומשוש לבנו עדי עד... כל מה שהיותר חכמים והיותר מעולים יכולים לחשוב, כבר נמצא באוצרנו בצורה יותר שלמה, יותר עליונה, והעיקר יותר אלקית..." (אג"ר, א, אגרת מד, כסלו תרס"ז, עמ' מח).

זאת ועוד: תמיכתו העקרונית של הרב קוק בלימודי החכמות הכלליות כללה מספר הסתייגויות.¹⁴ ראשית, הוא סבר כי יש ללמוד את החכמות הכלליות מתוך מודעות לסכנות הנובעות מלימוד זה שנלמד בזמן הזה כלימוד חיצוני לתורה, וממילא כולל סיגים העלולים להסיט את האדם מדרכו הסלולה לקרבת ה'. לכן יש לקלוט אותן ולהשתמש במתודות שלהן רק לאחר סינון ולאחר הכנות מתאימות של לימוד תורה, מידות טובות ומעשים טובים (אג"ר, א, אגרת יח, עמ' יז [מכתב לציבור]). המודעות לסכנה מחדדת את התפיסה כי לא ראוי שכל אדם יעסוק בלימוד החכמות

11 נכתב בזמן מלחמת העולם הראשונה. וראו גם מא"ר, עמ' 407.

12 בש"ק, קובץ ב, פסקה קמו, חלק א, עמ' רצ – "וכל".

13 השוו את"ר, פרק ו, סעיף יא, עמ' יט – למוד התורה מעורר את התכונה הישראלית המיוחדת שבאדם הלומד, בעוד שלימוד חכמות כלליות מעורר את התכונה של האדם כאדם כללי מעבר להיותו אדם ישראלי, אם כי בלימוד התורה יש גם פוטנציאל לגדל את התכונה הכלל אנושית שבלומד ואף בצורה מתוקנת יותר. "אמנם התורה נותנת לנו חיים, לא רק חיים לאומיים פרטיים כי-אם גם חיים כלליים. כי התכונה האנושית היותר טובה תגיע לנו בצורה היותר מתוקנת כשתבוא לנו ערוכה במטבע ישראלי, וזה נמצא ע"י שקידת התורה". עיין בנוסף בש"ק, קובץ ח, פסקה ריא, חלק ב, עמ' תסז.

14 ראו הרחבת הדיון בהסתייגויות אצל מישלוב, תשס"ז, עמ' קעד–קעז.

הרוחניות, דוגמת פילוסופיה, אלא רק יחידי סגולה שבהם לא יפגע לימוד זה (אה"ק, ג, עמ' שנו) (עם זאת הזהיר הרב קוק מפני זהירות יתר אשר אינה מאפשרת כל לימוד שהוא). שנית, הרב קוק הדגיש כי יש להגדיר נכונה את הבדלי הדרגות בין חכמת התורה לחכמות הכלליות ולעמוד על כך שהתורה היא המרכזית, והחכמות הכלליות שוליות ביחס אליה, ומהוות אך דוגמות המבארות את מה שיש בתוכה (ש"ק, קובץ ה, פסקה קצח, חלק ב, עמ' קמו). לכן, הוא סבר כי ראוי שיהיו תלמידי חכמים שיעסקו בתורה בלבד, ויתירו על כנה את מרכזיותה ובלעדיותה של התורה בזמן הביניים שבו עדיין לא ניכר כי הכול בה (אה"ק, א, עמ' נא). כמו כן, התמיכה העקרונית בלימוד החכמות הכלליות ובשימוש במתודות שלהן לא טשטשה את התנגדותו החריפה של הרב קוק לשיטות מדעיות במדעי היהדות אשר יוצאות נגד התפיסה היהודית המסורתית, דוגמת ביקורת המקרא (אג"ר, א, אגרת קמט, אב תרס"ח, עמ' קצד [לרב יצחק אייזיק הלוי]).

באופן עקרוני תמך אפוא הרב קוק בלימודי החכמות הכלליות, ואף הביע תמיהה על תופעת שלילת לימודי החכמות הכלליות, וראה לנכון להעניק לתופעה זו הסברים שונים.¹⁵ עם זאת, גם במשנתו ניתן למצוא אמירות אשר אינן משתלבות במסגרת תמיכתו העקרונית בלימודי החכמות, אמירות אשר לכאורה שוללות אותם מכול וכול.

כך לדוגמה הוא התבטא:

כהבדל שבין מים עכורים ודלוחים, שאינם ראויים רק לשתיית בהמה, לבין אותו העידון של אויר זך וצח, מחיה נשמות ומשיב נפשות... כן הוא ההבדל שבין השפעה הנפשית ההולכת מכל אשר... ברוח האדם יסודו, ואשר בטבע העולמי המוגבל מונח שרשו, ואשר מוכרח הוא מטומאת הבשר להטמא, ובזוהמת הדם להזהדם, לאותו הרוח המפכה ממקור האלקי העליון, משאיבת רוח הקודש הזכה, מברכת אל עליון העליונה. חלק כל העמים הוא אלילים, מעשה ידי אדם, ומחשבות יצורי אדם...הכל נדלח הוא בדליחה המוגבלת אשר לאדם שבכפר יסודו, וריח נבלת עבודה זרה מן הכל הוא נודף. לא

15 להסברים השונים ראו מישלוב, תשס"ז, עמ' קפז-קפט.

כאלה חלק יעקב, אשר גם ריח בגדיו הוא כריח השדה אשר ברכו ד'... (ש"ק, קובץ ה, פסקה קעד, חלק ב, עמ' קלב–קלג).¹⁶

גם בחינת היישום המעשי של עמדת הרב קוק מעלה נסיגה בעמדותיו ובנכונותו ליישמן עם הזמן.¹⁷ בראשית שנות פעילותו כרב בארץ ישראל הוא היה מעורב ביותר בפיקוח על בתי הספר, ובעיקר התערב בנעשה בביה"ס "תחכמוני" שבו תלה תקוות רבות, ובמוסדות הלימוד של רשת "שערי תורה", וניסה לקדם את שילובם של לימודי חול במוסדות אלו. באיגרת ששלח לרב יצחק אייזיק הלוי הדגיש הרב קוק את החשיבות שיש בייסוד תלמודי תורה אשר יכללו מדעים, ויעודדו את יושבי המושבות לשלוח את ילדיהם אליהם. הוא ביקר בחריפות את הפחד של היישוב הישן מפני ההשכלה, פחד אשר גרם לדעתו להרחקת רבים המעוניינים לתת לילדיהם חינוך מודרני מדרך התורה והמצוות (אג"ר, א, אגרת קיא, אדר תרס"ח, עמ' קלח). הרב קוק הבהיר לרב הלוי כי הוא עצמו מתכנן להקים ולייסד מוסדות מעין אלו, וכאשר יגיע הדבר לידי יישום הוא ימצא דרך להתיר את החרם שהטילו חכמי ארץ ישראל על הלימודים הכלליים.¹⁸ כאמור, באותו מועד פעל הרב קוק בהצלחה להקמת מחלקה למלאכה בתלמוד תורה "שערי תורה" (אג"ר, א, אגרת קכה, אדר תרס"ח, עמ' קנה [לאחיו – הרב דובער הכהן]), ואף פיקח על המוסד באופן קבוע (נריה, תשמ"ג, עמ' רעב).¹⁹

ברם, עם הזמן נראה שהרב קוק צמצם את נכונותו להיות מעורב בבתי ספר המשלבים לימודי חול עם לימודי קודש, וככל שנוכח לדעת כי פעילותו אינה בולמת את תהליך החילון בחינוך, הלכה ופחתה מעורבותו בהם (אג"ר, ב, אגרת תקלד, ניסן תרע"ג, עמ' קסג [לרב מאיר ברלין]). משום כך אפשר לראות כי עם השנים התבטאויותיו כלפי לימודי החול

16 אצל מישלוב, תשס"ז, עמ' קצו–רה, מוצעים מספר פתרונות לסתירות השונות בעמדתו של הרב קוק ובפעילות המעשית שלו בסוגיה.

17 ראו הרחבה בנושא זה אצל מישלוב, שם, עמ' קפט–קצה.

18 הרחבה בעניין החרם ראו אצל מישלוב, תשס"ז, עמ' קצו–קצח, וכן בהמשך מאמר זה.

19 במשך השנים יצא הרב בכרוזים שבהם קרא לתמוך במוסד זה שמצבו הכלכלי לא תמיד שפר עליו – ראו ישמח, תש"ס, עמ' 18, 26, 30, 85.

בבתי הספר היסודיים נטו יותר להדגשת החשיבות של לימודי הקודש, תוך הבהרה שאין לתת מקום רב מדי ללימודי החול (אג"ר, ב, אגרת תרנה, שבט תרע"ד, עמ' רעא [לא"מ ליפשיץ])²⁰ בחינת פעילותו ביחס לישיבה שהקים העלתה כי באיגרות הראשונות שבהן הוא פרס את מגמותיו בהקמת הישיבה הוא הצהיר מפורשות כי בישיבתו ילמדו גם לימודי מדעים ולשונות (אג"ר, א, אגרת מד, כסלו תרס"ז, עמ' מה [לרב שמואל אלכסנדרוב])²¹, אך עם הזמן הוא נטה לסייג ולצמצם אמירות אלו. בישיבה שהוקמה ביפו, אכן למדו שפות והיסטוריה על פי ספרו של הרב יצחק אייזיק הלוי "דורות ראשונים"²², אך ישיבה זו הייתה קטנה, ולא הצליחה לפעול זמן רב. בעבור הישיבה שהוקמה לאחר מכן בירושלים, ניסח הרב דוד כהן, הרב "הנזיר"²³ תכנית שכללה לימודים כלליים ואשר קיבלה את הסכמתו העקרונית של הרב קוק (הרב כהן, תשל"ג, עמ' ע–עב), אך תכנית זו לא מומשה, ובפעול לא למדו בישיבה לימודי חול (רודיק, תשנ"ט, עמ' 211; פילבר, תשנ"ג, עמ' 226).

20 וראו גם אג"ר, ב, אגרת תרעד, אדר תרע"ד, עמ' רפג (לרב זאב יעבין).

21 וכן ראו אג"ר, א, אגרת צח, חשון תרס"ח, עמ' קיח (לחברי לשכת המזרחי בארצות המערב); אג"ר, א, אגרת קז, שבט תרס"ח, עמ' קלא (לרב אליהו מאיר פייוועלזאהן); אג"ר, א, אגרת קלז, אייר תרס"ח, עמ' קסט (לרב יצחק אייזיק הלוי); אג"ר, א, אגרת קמד, סיון תרס"ח, עמ' קפב (למר יהושע שאכנאוויץ – עורך ה"ישראל" בפרנקפורט דמיין).

22 האיגרת נזכרת אצל רודיק, תשנ"ט, עמ' 52. אג"ר, א, אגרת רעב, אדר תר"ע, עמ' שח (לרב יצחק אייזיק הלוי).

23 הרב דוד כהן – "הנזיר" – למד את לימודיו התורניים בישיבות ראדין, וולוז'ין וסלובודקה, וכן למד פילוסופיה ומשפטים באוניברסיטאות שטרסבורג, פרייבורג ובאול. בשנת תרע"ה נפגש בשווייץ עם הרב קוק ומאז נקשר אליו ביותר. הוא ערך את סדרת ספריו אורות הקודש, עלה ארצה והחל בייסודה של ישיבת מרכז הרב. שימש בישיבה כר"מ רוחני ולימד אמונה. נהג מנהגי נזירות, ועל כן כונה "הנזיר". עסק בחקר הפילוסופיה היהודית (על פי גוטל, תש"ס, עמ' קיט).

בחירת עמדתו של הרב זוננפלד

ניסיון לעמוד על עמדתו של הרב זוננפלד ביחס ללימוד חכמות כלליות אינו קל, כיוון שהוא לא השאיר אחריו כתבים רבים (גערליץ, תשל"ה, עמ' סא-סו), וניתן ללמוד על עמדתו בעיקר על פי עדויות בעל פה של קרוביו ומכריו, ובאמצעות ניתוח פעולותיו המעשיות.²⁴ יישום גישה עקרונית הלכה למעשה מתחשב לעתים במציאות נתונה ואינו משקף בהכרח את רוחב דעתו של המיישם, ומשום כך קשה להכריע מה הייתה עמדתו העקרונית של הרב זוננפלד רק על פי המקורות המצויים בידינו. כמו כן, לא רבים הם הספרים והמאמרים שנכתבו על משנתו ופועלו של הרב זוננפלד, ובמיוחד לא במתודות מחקריות.²⁵ בחירת עמדתו של הרב זוננפלד בסוגיה זו נערכת, אם כן, במסגרת הקשיים האמורים.

עמדתו של הרב זוננפלד ביחס לאפשרות לשלב לימודים כלליים בתלמודי התורה מצאה את ביטוייה כבר בשנת תרמ"ב.²⁶ בשנה זו חודש האיסור מטעם רבנים בירושלים נגד הכנסת לימודים כלליים לבתי הספר בפעם החמישית, וזאת בעקבות ניסיונו של נסים בכר, מנהל ומייסד מוסדות

24 כשנשאל מדוע אינו מעלה את חידושו על הכתב ענה "הרי אמרו דברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרם בעל פה, ורק משום עת לעשות לה' כדי שילמדו התלמידים וישכילו, התיירו את הדבר, מה שאין כן בחידושי – שכל בר בי רב יוכל לחדשם כשילמוד הסוגיא". עם זאת, יצא לאור קובץ שאלות ותשובות שלו במספר מהדורות, ביניהן – הרב יוסף חיים זוננפלד, שלמת חיים, הרב שלמה סובול (עורך), ירושלים תרח"ץ; הרב חיים ברנשטיין (עורך), בני ברק תשנ"ה. לרובן של השאלות המכונסות בקובץ זה השיב הרב זוננפלד בקיצור רב. בשנים האחרונות יצא לאור קובץ נוסף של תשובותיו – הרב יוסף חיים זוננפלד, ספר תורת חיים, הרב שלמה ורנר והרב אליהו זוננפלד (עורכים), ירושלים תשס"ב.

25 חסר זה בולט במיוחד לאור החומר הכתוב הרב הנמצא ביחס לרב קוק. נראה שעובדה זו מלמדת אף היא על הבדלי הגישות בין האישים. בשל גישתו האוהדת של הרב קוק למדע ולעולם המחקר, הרי שחלק מממשיכיו ותלמידיו, שייכים גם הם לעולם זה, והם כתבו מאמרים וספרים רבים הנוגעים אליו, בעוד שתלמידיו וממשיכיו הרב זוננפלד המשיכו את דרכו – התנגדות למדע ולשיטות המחקר (ראה להלן), ולא העלו על הכתב את משנתו ופועלו בצורה שיטתית.

26 באשר להתנגדותו של הרב זוננפלד ללימוד בשפה העברית, וביחס לעמדתו של הרב קוק בנושא ראו אצל כרמי, תשנ"ה, עמ' 61–114.

"כל ישראל חברים" לייסד מוסדות חינוך בירושלים.²⁷ הרב דיסקין עמד בראש מטילי החרם, ואילו הצטרף, בין השאר, הרב זוננפלד אשר אף נשלח על ידי הרב דיסקין להפיץ את דבר האיסור (זוננפלד, תשל"ה, כרך ב', עמ' 249–250; גערליץ, תשל"ה, עמ' רסג–רעח). לשונו של האיסור היה חמור מקודמיו, והוא כלל איסור על לימוד חכמות כלליות אף ביחיד, לזמן קצר, וללא הגבלת זמן האיסור:

אנחנו הח"מ מצאנו חובה בנפשינו להקהל ולעמוד על נפשינו לשוב ולחזק הישנות, לחזק הגדרות אשר גדרו לנו קדמונינו זיע"א, לאסור איסור ללמוד חכמות חיצוניות, אפילו אותם המותרים ע"פ דין ללמדם עכ"ז אסור ללמוד אותם מפי מורה המיוחד ומקבל פרס מחו"ל, וכן לאסור לימודי כתבים ולשונוות זרים... אפי' לעשותן טפל דטפל כלל וכלל אפי' ע"י משגיח יר"ש... אפילו על לשון המדינה ג"כ. והגזירות והחרמות רובצים על כל הבאים ללמוד וללמד, ואפי' בשכר, והן להמלדות ועל כל המייסדים והמסייעים, ואבות הילדים והילדות, יהיה מי שיהיה, ואפילו ללמוד ביחיד מאיש מיוחד אפילו לזמן קצר ואפילו ליום אחד, הגזירות והחרמות נאמרו בין על הזכרים בין על הנקבות תינוק ותינוקת גדול וקטן שם הוא, הגזירות והחרמות נאמרו עלינו ועל כל הבאים אחרינו, ואשר יעלו עוד לשכון כבוד באה"ק עד זמן ביאת גואל צדק בב"א... והעובר על דברינו אלה ורבעה בו כל האלה מוחרם ומובדל הוא מעדת ישראל, ועלינו לרודפו ולהודפו בכל יכלתנו... (גערליץ, תשל"ה, עמ' רסג–רסד).²⁸

בהצטרפותו של הרב זוננפלד לחרם האמור הוא גילה את התנגדותו הנחרצת ללימוד חכמות כלליות. לאחר שמונה כרבה של ירושלים שב הרב זוננפלד ופרסם מודעה במטרה לחזק את החרם על בתי הספר בשנת תרפ"ג, בהגדירו את הפרת החרם: "... והעוון הזה הוא ממש כטומאת מקדש וקדשיו..." (זוננפלד, תשל"ה, כרך ב', עמ' 257).

27 להרחבה בדבר האיסורים כנגד בתי הספר ראו פרס, תרצ"ה, עמ' קכט–קלח.

28 יש שטענו כי חתימותיהם של הרב שמואל סלאנט, רבה של ירושלים באותה עת, וחתימתו של הרב דיסקין על החרם זוּיפו. הרב זוננפלד פרסם מכתב בעיתונות המכחיש טענות אלו – גערליץ, תשל"ה, עמ' רע, הערה 35.

גישתו של הרב זוננפלד באה לידי ביטוי גם בתגובתו להקמת האוניברסיטה העברית בכרוז "קול שועת בת עמי", שתוכנו הוא כי האוניברסיטה היא מוסד כפרני, שיש להשתדל לעוקרו כפי שמשתדלים לעקור עבודה זרה (שם, כרך ג, עמ' 405).

את התהום הפעורה בין ה"שוב הישן", לבין ה"שוב החדש" בחר הרב זוננפלד להדגיש בהתייחס לתרבות הכללית, כפי שעולה מהתבטאותו כלפי ד"ר וייצמן:

איך נוכל למצוא שפה משותפת עם ד"ר וייצמן לגבי בנין ירושלים בו בזמן שהוא אשר ספג לתוכו את התרבות הזרה של אירופה ואנגליה מבין שפיתוח ירושלים צריך להתבטא בתוספת של תיאטרות ומרכזי שעשועים דוגמת פריז ולונדון, ויסוד מרכזים תרבותיים, שהשפעת הגויים תהא בה מרובה על זו של מסורתנו העתיקה; ואילו אנכי רואה את פתוח ירושלים והכנתה לקראת הגאולה בפתיחת מוסדות תורה חדשים, הרחבת אלו הקיימים, הפצת תורה וביעור הבערות, חיזוק הקשר בין העם לבין אביו שבשמים, העמקת המוסר והגברת התודעה היהודית בכל שטחי החיים הציבוריים והפרטיים... (שם, עמ' 108).

הרב זוננפלד יישם את גישתו השוללת לימודים כלליים הלכה למעשה בהיותו אחד מראשי "כולל הונגריין". במסגרת תפקידו הוא הורה להפסיק את הענקת כספי החלוקה להורים אשר שלחו את ילדיהם לבתי ספר במקום לשלחם לתלמודי תורה. הללו פנו בתלונה לקונסול האוסטרי אשר זימן אליו את הממונים על כספי הכולל וגער בהם. בתגובה שלח אליו הרב זוננפלד מכתב, בו הוא הבהיר לו את תוכן האיסור על בתי הספר, וציין כי הכולל שלהם נוסד על בסיס שמירת טהרת הדת בארץ הקדושה ועיסוק בקודש בלבד, ולכן מי שפורש מעקרונות הדת הללו המקובלים על הכולל, אינו זכאי לתמיכה ממנו:

... ואנחנו פה בעיה"ק ת"ו ובארץ הקדושה שכל עיקר ביאתנו למקום הקדש לישיב על התורה ועל העבודה וזכינו לקבל פני מלכנו בקדש והי' שבע רצון מעדתנו ומכל יושבי עיה"ק ת"ו, ובדאי יהי' למגן ולמחסה בעדינו שנקיים התורה כפי מורשת אבות ומעולם לא עלה על הדעת מלך ושרים להעביר אותנו מקיום התורה והעבודה ולגזור עלינו לחנך בנינו בבתי חנוך כאלה אשר המה ללא תורה וללא יראה... (גערליץ, תשל"ה, עמ' רפ–רפג).

לאחר פטירתו של הרב דיסקין, הקים הרב זוננפלד את "ועד משמרת הקודש" שתפקידו היה, בין השאר, לשמור על טהרת החינוך בירושלים (שם, עמ' רפה). בהתאם לעמדתו השוללת השכלה כללית מכול וכול, התנגד הרב זוננפלד גם להקמת ספריה כללית בירושלים (שם, עמ' רנה – רנח). כאשר נשאל הרב זוננפלד על ידי הנציב העליון הבריטי מדוע הוא נאבק על החינוך של תלמודי התורה ומתנגד לכל שכלול, השיב הרב זוננפלד כי "בתלמוד תורה שלנו יונק החניך משדי אמו. כל שיטות החנוך האחרות, אפילו תהיינה משופרא דשופרי, הן לכל היותר מלאכותיות, וכבר הוכח בעליל כי שום חלב מלאכותי, איננו מסוגל לשמש כתחליף לחלב אם" (זוננפלד, תשל"ה, ב, עמ' 269; בלוי, תרצ"ב, עמ' פ).

הרב זוננפלד השווה את ה"פשרות" בתחום החינוך ואת הכנסת לימודי החול לבתי ספר למעשהו של זמרי בין סלוא, אשר סבר כי יש להתיר גילוי עריות כדי למנוע מבני ישראל לחטוא באיסור של עבודה זרה. הוא הסביר כי כנגדו ניצב פנחס אשר לימד כי כל התורה שווה באיסוריה, ואין רשות לעשות פשרות כלל, גם כאשר יש חשש מהידרדרות לעבירות חמורות (גערליץ, תשל"ה, עמ' שא, הערה 29).

יש להבין את התנגדותם החריפה של רבני ירושלים, והרב זוננפלד ביניהם, ללימודי החכמות הכלליות על רקע אופיו המיוחד של היישוב בירושלים. היישוב בארץ ישראל בכלל, ובירושלים בפרט, שונה היה מקיבוצים יהודים אחרים בדרך התהוותו, בתכונותיו הרוחניות ובהשקפת עולמו. בני היישוב היו חדורים בתודעה של ייעוד, והיו בעיני עצמם ובעיני בני הגולה שומרי משמרת הקודש היושבים לפני ה' בארצות החיים, ואין להם דבר זולת לימוד התורה ועבודת ה'. לכן הם ראו מחובתם להקדיש את כל עתותיהם לקודש ולהישמר מפני חידושים בחינוך יותר מאשר בחו"ל (קצבורג, תשכ"ו, עמ' 310). מכתב המחדד את התודעה העצמית הזו נשלח מאת בני ירושלים בשנת תר"מ לברון רוטשילד ובו הובהרה התנגדותם של הרבנים להכנסת לימודי חול לתלמודי התורה:

כי עין בעין ראינו אשר הלמודים הזרים היו במדינת אשכנז ורוסיא לאבני נגף יוצרי מכשול לנערי בני ישראל ורובם פרקו מעליהם עול תורה ומצוה, ועול מלכות שמים... ומפני זה קמו זה רבות בשנים הרבנים הגאונים שהיו

לפנינו בירושלים, ואסרו איסור חמור וגדרו גדר מבלי לפרץ למצער חומת הדת בארץ הק' ובפרט בעיר הקודש ירושלים... עתה לכל הפחות נמלט את יושבי ארץ הק' ואת ירושלם עירה"ק מהלהבה הבוערת הזאת, לבלי תהיה ח"ו למאכולת האש. תהי נא ארץ הקדושה וירושלים עה"ק מקודשת לכל אחינו בני ישראל, אשר כל איש אשר נדבה רוחו אותו לבלות שארית ימיו בתורה ועבודה, אל ירושלם ינהרו בה יהגו בתורת ה', בה יתפללו בשלומה של מלכות בה ישפכו שיח בעד אחינו שבחו"ל, ואיש כזה מה בצע לו בלימודים הזרים? הלא מטרתו היה מראש אך לעבוד פה את ה' בכל יכלתו, ולמטרה זאת יגדלו גם את בניהם... (זוננפלד, תשל"ה, א, עמ' 178–179).²⁹

הרבנים הבהירו כי מעבר לסכנת פריקת העול שנגרמה למי שנטו אחר החכמות הכלליות בחו"ל, הרי שבארץ ישראל במיוחד יש להימנע מלימודים אלו בשל כך שיושבי ארץ ישראל עסוקים רק בתורה ובעבודת ה', ואין להם צורך כלל בלימודים הכלליים.

נוסף לכך, יש להבין את התנגדותו הנחרצת של הרב זוננפלד ללימודי החול גם על רקע פריחתה של תנועת האולטרה-אורתודוקסיה בהונגריה, שהוא היה מקרב חניכיה. הרב זוננפלד נולד בסלובקיה, ואת חינוכו הישיבתי קיבל, בין השאר, בשיבת פרשבורג, בראשותו של הרב אברהם שמואל בנימין ה"כתב סופר", בנו של הרב משה סופר ה"חתם סופר" ממייסדיה של התנועה האורתודוקסית בהונגריה. תנועה זו קראה להחמרות בתחום הדת, המשתקפות היטב בביטוי הידוע של ה"חתם סופר" "חדש אסור מן התורה", ובין השאר אף הביעה את הסתייגותה מהשכלה ולימודי חול. מגמותיה של תנועת האורתודוקסיה באו לידי ביטוי בקיצוניות רבה יותר בקרב חלק מתלמידי ה"כתב סופר", ביניהם הרב עקיבא יוסף שלזינגר אשר עלה לארץ ישראל בשנת תר"ל (1870), העלה עמו לארץ את המגמות המחמירות שבהן נקט, והשפיע על רבני ירושלים לנקוט בעמדותיו (חמיאל, תשל"ח, עמ' פ–פח).³⁰ ביחס ללימודי חול התבטא הרב שלזינגר בחריפות רבה וקבע כי אסור באיסור מוחלט ללמוד אותם, אפילו לצורך

29 ההדגשות במובאה זו ובמובאות הבאות הן שלי – ש"מ.

30 על קורות חייו של הרב עקיבא יוסף שלזינגר ראה בהרחבה אצל מרגלית, תש"ס.

פרנסה (לב העברי, חלק ראשון, דף כה, ע"ב). מגמות אלו אשר באו לידי ביטוי בתנועה האורתודוקסית, ויותר מכך בתנועה האולטרה-אורתודוקסית בהונגריה, היו תגובת נגד קיצונית לרפורמות שהתרחשו במדינה בראשית המאה ה-19, אשר גרמו להשתלבותם של היהודים בחברה ההונגרית ולשינויים ביחס יהודים רבים לחינוך ולדת המסורתיים.³¹ יש לשער כי ההשקפות הללו השפיעו גם על הרב זוננפלד, שהיה צעיר מהרב שלזינגר אך במעט, ינק את תורתו מאותו בית מדרש, ועלה לארץ אך שלוש שנים אחריו, בשנת 1873. אמנם הרב שלזינגר הוקע לבסוף על ידי קנאי ירושלים בשל תכנית ההתיישבות שניסה לקדם, אך שיטתו הקיצונית ביחס להחמרות דתיות, כולל התנגדותו המוחלטת ללימודי חול, מצאו להם הד בלבם של חרדי ירושלים ובוודאי השפיעו על תפיסת עולמם.

עם זאת, יש לציין כי למרות הצטרפותו של הרב זוננפלד לחרם האמור כנגד לימוד החכמות, ועל אף פעילותו המעשית כנגד מפיריו, נראה כי עמדתו העקרונית ביחס לידיעות כלליות לא הייתה שלילית לגמרי. הוא עצמו היה בעל השכלה כללית יסודית ושלט היטב בשפה הגרמנית.³² בפני אחד מנכדיו התבטא כי החכמות הכלליות הן בבחינת "רקחות וטבחות", לעומת חכמת התורה שהיא "חכמתכם ובינתכם לעיני העמים". נכדו, שלמה זלמן זוננפלד, סבר כי עיקר התנגדותו הייתה להכללת לימודים אלו בתוך תכנית הלימודים של תלמודי התורה, אך הוא נהג להתיר באופן פרטי לימוד שפות זרות על ידי מורים הגונים ויראי שמים, אם כי הדגיש שלימוד זה הינו בבחינת "מותרות" ושאפשר ל"הסתדר" בלעדיו (זוננפלד, תשל"ה, כרך א, עמ' 174).³³ כך גם במכתבו אל אחיו מחודש טבת תרפ"ה הוא הסביר כי "רק חיים שלווים של הסתפקות מביאים ומבטיחים אושר אמיתי – לא עושר חומרי, לא השכלה גבוהה או חקר הטבע, אלא 'סוף דבר הכל

31 הרחבה בעניין התפתחות התנועה האולטרה אורתודוקסית ומגמותיה ראו אצל סילבר, תשס"ו, עמ' 297–344.

32 לטענת יצחק ברויאר, היה הרב זוננפלד בעל השכלה כללית נדירה, אך את רובה הוא פיתח בזכות "פתיחותו לעולם שאותה דלה כולה מהתורה" – ברויאר, תשל"ו, עמ' 17.

33 ליצחק ברויאר אמר הרב זוננפלד כי ניתן לאשר לתלמידים ללמוד השכלה ביחידים "שניים שניים יורשו תלמידנו לגשת אליה" – ברויאר, תשל"ו, עמ' 18.

נשמע את אלקים ירא ואת מצוותיו שמור" (זוננפלד, שם, הערה 16; על פי קהלת יב, יג).

בקיעים נוספים בעמדתו הנחרצת לכאורה של הרב זוננפלד ניתן למצוא בהמלצתו בשנת תרס"ז על בית ספר "דורש ציון" לעדות המזרח, שבו נכללה גם השפה הערבית בתכנית הלימודים. נראה שהרב זוננפלד הכיר בשלב זה בכך שאם לא יאפשרו את לימוד השפה, יפנו בני ציבור זה לבתי ספר אחרים הכוללים לימודים כלליים (זוננפלד, תשל"ה, כרך ב, עמ' 243; גערליץ, תשל"ה, עמ' רמז). ברם, מאוחר יותר הבהיר הרב זוננפלד כי גם לבני עדות המזרח הוא ממליץ על חינוך על "טהרת הקודש", כפי שנוסד בת"ת "בני ציון". בתעודת המלצה שהעניק לתלמוד התורה הוא התבטא: "ומאד התענגתי לשמוע קול התורה מתשב"ר ומבחינות התלמידים הבקיאים בכמה מסכתות בע"פ, והנני מברך את העושים והמעשים העוסקים בהמצוה הגדולה בתלמוד תורה כנגד כולם להחזקת התורה בין ילדי ציון קדושים ולהצילם מהחנוך הזר של בתי הספר החפשים אשר התפשטו בעוה"ר בעיר קודשינו..." (גערליץ, שם, עמ' רמט). משיבת "אהל מועד" מיסודם של עדת החלבים ועולי סוריה לא חסך הרב זוננפלד את שבחיו על היותה "מקום שמרביצים בו תורה עם ראשית חכמה יראת ה' בלי שום תערובת רוח חדשה כ"א במסורת אבותינו הקדושים ז"ל..." (שם, עמ' רצט).

מצב החינוך במושבות הטריד את הרב זוננפלד והוביל אותו לגלות גמישות מסוימת ביחס לתוקפו של החרם. יחד עם פעילים נוספים הקים הרב זוננפלד את אגודת "שומרי תורה" אשר הקימה תלמודי תורה במושבות פתח תקוה, עקרון, רחובות, ראשון לציון ועוד (שם, עמ' רפה–רצה). בחוברת שיצאה מאת האגודה, מפורטים המצע שלה ופעולותיה:

...התאגדנו לאגודה אחת בשם "שומרי תורה", אשר מטרתה הראשי לייסד בכל מושבה ומושבה בתי תלמוד תורה לתשב"ר, להושיב בהם מלמדים יראי אלקים ומומחים במלאכת שמים, אשר ילמדו את הילדים תורה ויהדות של יראת שמים, בדרך שהחזיקו בה אבותינו הק' ז"ל. מבלי למנוע מהתלמידים גם חנוך של ד"א, כגון כתיבה, עברית, דקדוקה וחשבון, בשיעור הנחוץ להם לבית חייהם... (זוננפלד, תשל"ה, ב, עמ' 261).

בשנת תרס"ה, כאשר נקלעה האגודה לחובות גדולים, פנה הרב זוננפלד לרב יעקב רוזנהיים, מראשי תנועת "תורה עם דרך ארץ", וביקש ממנו שיתמוך במוסדותיהם כדי להציל את החינוך בארץ ישראל. הרב רוזנהיים ביחד עם הרב יצחק אייזיק הלוי, נעתרו לבקשה והקימו את רשת החינוך "נצח ישראל" שמטרתה הייתה לסייע לאגודת "שומרי תורה". הרב יעקב רוזנהיים סיפר בזיכרונותיו כי הרב זוננפלד אמנם לא נתן את הסכמתו להכנסת לימודי חול לבתי הספר של הרשת, אך הוא לא התנגד לכך שילמדו בהם נוסף על לימודי קודש, ערבית ומקצועות המקובלים בבתי ספר עממיים, כגון חשבון, ידיעת הטבע, היסטוריה וידיעת הארץ, במשך שעותיים ביום (שם, עמ' 264).

הרב משה בלוי, מקורבו של הרב זוננפלד, העיד כי הוא הקפיד מאוד על האיסור שגאוני ישראל הכריזו על לימודי חול בבתי החינוך בארץ ישראל, אף על פי שניכר היה שגם לו לא ברור האם האיסור כולל בפירוש את כל ארץ ישראל או שמא את ירושלים בלבד. הרב בלוי סיפר כי כשנשאל הרב זוננפלד על שיטתו של הרב הירש שהציל את יהודי אשכנז,³⁴ השיב הרב זוננפלד כי הרב הירש מצא את פרנקפורט בדיוטה התחתונה במובן הרוחני ולא היה לו עוד מה לסכן.³⁵ הרב זוננפלד הוסיף והבהיר, כי אם חלילה יהיה מקום בארץ ישראל שלא יהיה בו זכר לתלמוד תורה על טהרת הקודש, אז גם הוא יאמר שאם אי אפשר לייסד תלמודי תורה בלי לימודי חול, מפני שלא ישיגו ילדים, מוטב לייסד תלמודי תורה עם לימודי חול, שכן לא על מצב מעין זה אסרו הקדמונים, שלא שיערו שעלול לבוא זמן

34 חוקרים וכותבים רבים עסקו בעמדתו של הרב הירש ביחס בין תורה לחכמות כלליות, ביניהם ברויאר, תשכ"ט, עמ' 1-16; ויינברג, תשמ"ט, עמ' 185-199; היינמן, תשי"ב, עמ' 7-20; רוזנבלט, תשמ"ז, עמ' 36-50; שטרן, תשל"ל.

35 יצחק ברויאר העיד על שיחה שהייתה לו עם הרב זוננפלד בעניין צידודו בחרם, לעומת עמדתו הפתוחה של הרב הירש. בשיחה זו אמר לו הרב זוננפלד "האם באמת תאמין שהרב הירש היה בא כאן בירושלים, לפתוח לרווחה את שערי בתי המדרש השמורים, כדי שכל צעירינו ללא אבחנה ללא אמצעי זהירות מפליגים יתנפלו על לימודי החול, על אף הסכנה שרבים ייכשלו..." – ברויאר, תשל"ו, עמ' 17-18. ראו עוד במאמר זה על ההערכה הרבה שחש הרב זוננפלד כלפי הרב שמשון רפאל הירש מייסד שיטת "תורה עם דרך ארץ".

כזה. הרב משה בלוי שלח את דבריו אלו של הרב זוננפלד בכתב לרב יעקב רוזנהיים, בהסכמתו של הרב זוננפלד שהוסיף מספר שורות בכתב ידו בשבח פעולותיו של הרב רוזנהיים (בלוי, תש"ו, עמ' קטז).
 ברם, כאשר התייעץ מנהל מוסדות "נצח ישראל", הרב ד"ר משה אויערבך ביחד עם רבי יהושע שטאמפער, ממייסדי פתח תקווה, עם הרב זוננפלד על הכנסת שינויים בסדר הלימוד בתלמודי התורה, שאלם הרב זוננפלד: "חז"ל קבעו 'אלף נכנסים למקרא ואחד יוצא להוראה', האם אתם יכולים להבטיח שמכל אלף ילדי ישראל שיתחנכו בבתי החינוך שעומדים אתם לייסד ייצא לכל הפחות אחד הראוי להוראה"? כאשר היסס רבי יהושע מלהבטיח זאת, המשיך הרב זוננפלד ואמר: "א"כ הרי אין זה מקרא כלל... בית חינוך שאינו יכול לערוב על דבר זה, אין שם מקום 'בית חינוך' עליו כלל וכלל...". הרב זוננפלד הוסיף ואמר ש"על הפסוק 'וקשרתם לאות על ידיך' שבפרשת קריאת שמע, דרשו חז"ל – 'כל הקורא ק"ש בלא תפילין כאילו מעיד עדות שקר' (בבלי, ברכות יד, ע"ב), ועל 'ושננתם לבניך ודברת בם' דרשו 'בם ולא בדברים אחרים' (בבלי, יומא יט, ע"ב). הרי יוצא שגם יהודי הקורא ק"ש ומניח תפילין אם הוא מוסר את בניו לבית חינוך שמלמדים שם גם דברים אחרים חוץ מלימוד התורה הרי הוא מעיד עדות שקר...". (גערליץ, תשל"ה, עמ' ש–שא). לד"ר יצחק ברויאר הבהיר הרב זוננפלד את ההבדל בין החינוך של יוצאי גרמניה ולבין החינוך החרדי: "אצלכם מתחילה היראת שמים עם אביי ורבא וגיווני הנימוס עם קאנט, אצלנו מתחילה אישיותו של האדם לעצב את דמותה מיד עם אביי ורבא" (זוננפלד, תשל"ה, ב, עמ' 202).

ברור, אם כן, כי בסוגיית לימודי החכמות הכלליות השתייך הרב זוננפלד לרבנים שעליהם התבטא הרב קוק באיגרותיו "כי קשה לי מאד לבא לעמק השוה עם רוב גדולי הזמן, ד' ישמרם, שהם חפצים ללכת רק במסלול הישן, להתרחק מכל כשרון מכל תנועה של חיים, מה שהוא לדעתי ברור נגד דרך ד' לגמרי, ובזה נותנים יד לפריצים ומחזיקים ידי מרעים, ואוי לנו מענוותנותם של אלה, אע"פ שכוונתם רצויה" (אג"ר, א, אגרת רעד, אדר תר"ע, עמ' שי–שיא [לרב ברוך מאירס]).

חילופי דברים בין הרב קוק והרב זוננפלד

בחודש טבת תרס"ט שלח הרב קוק מכתב לרב זוננפלד שבו הסביר לו את הצורך בהכנסת לימודים כלליים למסגרת תכנית הלימודים של בתי הספר, בתגובה למצב הקשה של החינוך בארץ, וכן ביקשו לקרוא לתמוך בביה"ס "תחכמוני" המצוי במצוקה כלכלית:

והנה יודע אני שנפש חכמה כהדר"ג ישכיל אל דבר, כמה אנחנו חייבים להתחזק כעת לתת סמוכין לילדי קודש - זרע יעבדנו ב"ה המגודלים בחינוך של קדושה ואמונה שלמה - בימינו אלה, בהוספה של איזה ידיעות נדרשות לצרכי החיים, לכבוד הבריות ולהרחבת הדעת, כי בזה נאסור מלחמת חובה ומצוה, ונתחזק בימין ד' רוממה נגד המהרסים, אשר קמו עלינו... ומעת צרה ליעקב כזאת נושע, שיתקדש שמו הגדול ב"ה, על ידי שנראה לכל את היופי והפאר שיש בלימודי ד', ילדי אמונים, בהיותם מעוטרים ג"כ במדע והשכל שהזמן תובע אותם, וזה יהיה להם לכלי חפץ לרומם שם ד' וקדושת תוה"ק. והנה החלו לעסוק בענין זה יחידים שרידים אשר ד' קורא פה עיה"ק (=יפו), צעירים יראי ד' וחושבי שמו, בעלי-בתים הגונים, שהחינוך שיתאים באיזו מדה לדרישות החיים ויהיה כולו קודש לד', הוא כל מגמתם. וייסדו את בית התלמוד בשם 'תחכמוני', שבכל לב אשמח על הוייתו. אע"פ שהנני חוזר ומכריז תמיד, שאנו צריכים להחזיק ג"כ בכל כח ועוז במוסד כזה שיהיה מכונן לפי האופן העתיק ממש, בשביל אבות ובנים כאלה הדורשים באמת דוקא חינוך כזה. והפשוטים שבילדים כאלה צריכים אנו לחזק במלאכה המחיה את בעליה ומרחקתו מגזל ומכל שפלות. אבל מי לא יבין שמוסד מחודש כזה, שהוא קדוש לד', הוא מוכרח לנו וראוי להחזיק בו... על כן אקוה שכ"ג יעזור על ידם בכל עז קדושת נפשו היפה, ויכתוב לגדולי גרמניא הנ"ל מצדו לטובה עליהם, כי קשה מאד עול סבלם, שרבים מהאבות הם עניים, וההוצאה היא גדולה מאד... (צוריאל, תשס"ב, ד, עמ' 163-164).

באיגרת זו הדגיש הרב קוק בפני הרב זוננפלד את הצורך ברכישת פרנסה להצדקת הכנסתם של לימודים כלליים למוסדות הלימוד, והבהיר כי הוא תומך בקיומם של מוסדות השומרים על דרך הלימוד המסורתית בשביל הורים החפצים לתת לילדיהם חינוך מסורתי בלבד, ללא לימודי מלאכה. הרב זוננפלד לא תמך ב"תחכמוני", כפי שביקש ממנו הרב קוק, אך, כאמור, הוא הכיר בכך שיש מקומות שבהם אין מנוס מהכנסת לימודי חול

לתכנית הלימודים, ולא מחה כנגד מגמה זו במוסדות החינוך של "נצח ישראל".

כך, על אף המחלוקת בין השניים, נזהר הרב זוננפלד שלא להחיל במפורש את האיסור האמור על בתי הספר אף על תושבי יפו ההולכים בדרכו של הרב קוק. כאשר פרץ בשנת תרע"ב פולמוס כנגד "תחכמוני", והרב קוק התייצב לימין בית הספר, פרסם ד"ר ענגיל, מנהל בית הספר, מכתב בעיתונות שבו תמה על הרב זוננפלד שנתן יד להשמצות כאילו מורי בית הספר הם פורקי עול תורה וזאת בזמן שהרב קוק משגיח על המוסד. בתגובה השיב הרב זוננפלד כי הרב קוק עצמו נמנע מלהיכנס במשך שנתיים לבית הספר בשל איסור הקדמונים, והשינוי ביחסו למוסד הוא רק בשל כך שהוא רואה בו את הרע במיעוטו כתגובה למצב הירוד ביפו. הרב זוננפלד הבהיר בתשובתו כי האזהרה מפני הלימודים בבי"ס "תחכמוני" אינה נוגעת לתושבי יפו הסרים למרותו של הרב קוק אלא רק לבני ירושלים המתגוררים ביפו (אבנרי, תשמ"ה-ו, עמ' 187).

הרב קוק והרב זוננפלד בברית מילה בירושלים
התמונה מתוך: מראה כהן – אלכום הראי"ה, בעריכת הרב יעקב הלוי פילבר, הוצאת המכון לחקר משנת הראי"ה קוק בשיתוף עם בית הרב, ירושלים תשס"ב, עמ' 75 (באדיבות העורך)

סיכום

סקירת גישותיהם של הרבנים בסוגיית לימודי החכמות הכלליות מעלה – שלא במפתיע – הבדלים משמעותיים ביניהם. בעוד הרב קוק תמך עקרונית בלימודי החכמות הכלליות וראה בהם ערך כמשלימים את לימוד התורה בעבודת ה' של האדם, מלבד הצורך שיש בהם כמענה לבעיות הדור ולצורכי פרנסה, הרי שהרב זוננפלד, נאמן לעמדותיה מרחיקות הלכת של תנועת האולטרה-אורתודוקסיה, שלל לימודים אלו, ומכל מקום לא ראה בהם ערך רב, וסבר כי התגובה למגמות ההשכלה שפשו בעולם היהודי בכלל ובארץ בפרט היא הימנעות מוחלטת מחשיפה למגמות אלו. הרב קוק הכיר בכך שאין להתערב במוסדות החינוך בירושלים, וצידד בהשאת מוסדות שבהם יעסקו בלימוד תורה בלבד, אולם סבר שאין זו הדרך הנכונה שיש לנקוט בשאר המוסדות בארץ ישראל. הרבנים נחלקו ביניהם הן ברמה העקרונית – בשאלת חשיבותם של לימודי החכמות הכלליות ביחס ללימוד התורה, והן ברמה המעשית – בשאלת התגובה הנכונה למצבו הירוד של החינוך הכללי בארץ ישראל.

את הסיבה השורשית להבדלים בינו לבין רבני ירושלים, ובהם הרב זוננפלד, הגדיר הרב קוק: "כי מתוך שאין רוב הלומדים, אפילו הגדולים שבדור, משימים לבם להיות גדולים בהלכות יראת שמים, בהרחבה גדולה הראויה למנהיגי הדור, על כן אין כחם יפה ללכת בשבילים חדשים הראויים לפי הזמן, ולכוונם כלפי הקודש, והם אנוסים לפי דעתם לעמוד על הנקודה של הסגנון הישן..." (אג"ר, א, אגרת רעד, אדר תר"ע, עמ' שי-שיא [לרב ברוך מאירס]). גדולי הדור מקרב רבני ירושלים, לדעת הרב קוק, אינם לומדים את החלק בתורה העוסק בענייני דעות ואמונות, ולכן אין הם מזהים את הצורך להתאים דרכים חדשות בהתאם לצורך הזמן.³⁶ נראה כי ההבדלים בין השניים נבעו גם מתפיסותיהם השונות ביחס לארץ ישראל ולגאולה. הרב קוק התייחס לארץ ישראל בתקופתו כארץ

36 באיגרת זו רמז הרב קוק לסיבה נוספת להסתייגותם של תלמידי חכמים מעמדתו: "אבל עם מי נדבר, מי יסכים לי, מי ירצה להפקיר את כבודו, בשביל כבוד השי"ת ותורתו וקדושת ארץ חמדתו" (שם).

המקבלת בברכה את בניה החוזרים לחיות בה חיים בריאים ומלאים, הכוללים גם את צדדי החול, ובהם לימודי החול, ואילו הרב זוננפלד הוסיף לאחוזו בעמדה שלפיה ארץ ישראל עודנה ממתינה לעם ישראל עד לבוא הגאולה הנסית, ובינתיים יש לחיות בה חיי תורה ועבודת ה' בלבד ללא עירוב צדדים של חול, דוגמת תרבות כללית ופרנסה, המורידים, לתפיסתו, את ערכה של ארץ ישראל ממעלתה הקדושה (או"ת, עמ' עח-עט; זוננפלד, תשל"ה, כרך ג, עמ' 55–57).

עם זאת, למרות המרחק הניכר בין דעותיהם של הרבנים בסוגיה זו, הרי שנראה כי עם הזמן חלה התקרבות בהשקפותיהם. כפי שהראינו לעיל, במשך השנים נטה הרב קוק לסייג את תמיכתו הגורפת בלימודים הכלליים, וזאת כאשר נוכח לדעת כי לא בנקל ניתן ליישם את עמדתו המורכבת, ואילו הרב זוננפלד הגמיש, כאמור, את התנגדותו לחכמות הכלליות כאשר נוכח לדעת כי מצב החינוך בארץ הידרדר עד כדי כך שיש מקומות שבהם שילוב לימודי חול במסגרת מוסדות החינוך הפך להכרח בשל מצבו הירוד של הדור. מכאן, שבסיכומו של דבר ניתן למצוא נקודות קרבה וזהות גם בקרב שני רבנים אלו אף שמפגש ראשוני עם עמדתם מצייר תמונה של ניגוד חריף.

מקורות

- אבנרי, י' (תשמ"ה-ו). הרב קוק ופעולתו החינוכית ביפו. *ניב המדשיה*, יח-יט, 179–197.
- בלוי, מ' (תש"ו). *על חומותיך ירושלים*. תל אביב.
- בלוי, מ' (תרצ"ב). *עמודא דנהורא*. ירושלים.
- ברויאר, י' (תשל"ו). הרב הראשי מוהר"ר יוסף חיים זוננפלד זצ"ל. *המעין*, טז (א), ירושלים, עמ' 15–20.
- ברויאר, מ' (תשכ"ט). שיטת תורה עם דרך ארץ במשנתו של ר' שמשון רפאל הירש, *המעין*, 9 (א), עמ' 1–17.
- גוטל, נ"מ (תש"ס). *מכתבי דא"ה*. ירושלים.
- גערליץ, מ"מ (תשל"ה). *מרא דארעא ישראל*. ירושלים.
- היינמן, י' (תשי"ב). *מבוא לאגרות צפון לרש"י הירש*. ירושלים.
- ויינברג, הרב י"י (תשמ"ט). תורת החיים. בתוך: י' עמנואל (עורך), *הרב שמשון רפאל הירש, משנתו ושיטתו* (עמ' 185–199). ירושלים.

זוננפלד, ש"ז (תשל"ה). *האיש על החומה*, א-ג. ירושלים.

חמיאל, ח' (תשל"ח). מלחמתו של רבי עקיבא יוסף שלזינגר בריפורמה. סיני, פג, עמ' פ-פח.

ירון, צ' (תשל"ד). *משנתו של הרב קוק*. ירושלים.

ישמח, י"מ (עורך) (תש"ס). *כרוזי הראיה*. ירושלים.

כהן, הרב ד' (תשל"ג). *קול צופיך* (בעריכת י' טולדנו). ירושלים.

כרמי, ש' (תשנ"ה). עמדותיהם ותפיסותיהם של הגרי"ח זוננפלד ושל הראי"ה קוק בשאלת תחיית הלשון העברית והנהגתה כשפת הוראה. *דור לדור*, 9, עמ' 61-114.

מישלוב, ש' (תשס"ו). *יחסו של הרב קוק לחכמות כלליות: בין חזון למימוש*. עבודת מוסמך בטור קולג - השלוחה בישראל, ירושלים.

מישלוב, ש' (תשס"ז). *יחסו של הרב קוק לחכמות כלליות: בין חזון למימוש*. סיני, קלט, עמ' קסז-קפט.

מרגלית, ב' (תש"ס). *רגלי מבשר: קורות חייו ופעלו של רבי עקיבא יוסף שלזינגר זצ"ל*. ישראל.

סילבר, מ"ק (תשס"ו). ראשית צמיחה של האולטרה אורתודוקסיה: המצאתה של מסורת. בתוך: י' שלמון, א' רביצקי וא' פרויגר (עורכים), *אורתודוקסיה יהודית* (עמ' 297-344). ירושלים.

פילבר, י' (תשנ"ג). *כוכבי אור*. ירושלים.

פרס, י' (תרצ"ה). לתולדות האיסור על בתי הספר בירושלים. בתוך: ש' אסף ואח' (עורכים), *מנחה לדוד* (עמ' קכט-קלח). ירושלים.

צוריאלי, מ' (תשס"ב). *אוצרות הראי"ה*, ד. ראשון לציון.

קצבורג, נ' (תשכ"ו). פולמוס החינוך בישוב הישן. *שנה בשנה*, ז, עמ' 299-312.

רודיק, י' (תשנ"ט). *חיים של יצירה*. ירושלים.

רוזנבליט, פ' (תשמ"ז). בין שני עולמות. בתוך: מ' ברויאר (עורך), *תורה עם דרך ארץ: התנועה, אישיה, דעיונותיה*, (עמ' 33-43). רמת גן.

שטרן, א' (תשל"ל). *האידיאל החינוכי של תורה עם דרך ארץ בהתפתחותו*. עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים.

